

Jacek Sypień

Stowarzyszenie „Zamek Rabsztyn” w Olkuszu

<https://orcid.org/0009-0002-8102-2035>

ZABYTKI HERALDYCZNE BAZYLIKI MNIEJSZEJ PW. ŚW. ANDRZEJA APOSTOŁA W OLKUSZU

STRESZCZENIE

Kościół św. Andrzeja Apostoła w Olkuszu został wybudowany w XIV wieku. Zachowało się w nim wiele zabytków heraldycznych. Są to wizerunki herbu miasta Olkusza z różnych epok. Świadczą o tym herby szlacheckie i mieszczańskie (gmerki) umieszczone na tablicach epitafijnych oraz zabytkowe przedmioty stanowiące wyposażenie kościoła. Artykuł jest próbą zebrania i prawidłowego opisanie, datowania i identyfikacji wszystkich elementów heraldycznych znajdujących się w olkuskim kościele. Niestety część herbów stanowi nierozwiązaną zagadkę.

SŁOWA KLUCZOWE: HERALDYKA, HERB, HERB MIESZCZAŃSKI, HISTORIA MIAST, HISTORIA SZTUKI, ZABYTKI

SUMMARY

HERALDIC MONUMENTS OF THE MINOR BASILICA OF ST. ANDREW THE APOSTLE IN OLKUSZ

The church of St. Andrew the Apostle in Olkusz was built in the fourteenth century. Many heraldic monuments have been preserved in it. These are images of the coat of arms of the city of Olkusz from different eras. This can be seen in the coats of arms of nobility and bourgeois coats of arms (gmerki) placed on epitaph boards and historic items constituting the church's equipment. The article is an attempt to collect and correctly describe dates and identify all the heraldic elements found in the church in Olkusz. Unfortunately, some of the coats of arms are unsolved puzzles.

KEY WORDS: BOURGEOIS COAT OF ARMS, COAT OF ARMS, HERALDRY, HISTORY OF ART, HISTORY OF CITIES, MONUMENTS

Celem artykułu jest próba zebrania, a także poprawnego opisanie oraz datacji i identyfikacji wszystkich elementów heraldycznych, jakie znajdują się w olkuskiej bazylice mniejszej pw. św. Andrzeja Apostoła¹. W przypadku gmerków i herbów szlacheckich podawane są krótkie biogramy osób, które je używały. Pierwsza wzmianka dotycząca olkuskiego kościoła jest datowana na 1317 rok. Jednak najstarsza część świątyni wybudowana w stylu późnoromańskim została wzniesiona jeszcze w XIII wieku. Stanowi ona obecne prezbiterium. Kościół został rozbudowany w stylu gotyckim za panowania króla Kazimierza Wielkiego, a w XV wieku dobudowano kaplicę św. Anny. Pod koniec XVI wieku rozpoczęła się przebudowa kościoła. W 1620 roku powstała renesansowa kaplica Loretańska, zwana też Amendzińską, wzorowana na kaplicy Zygmuntońskiej na Wawelu. Wtedy też dobudowano dużą i małą kruchtę, czyli przedsionki kościoła. Pod koniec XVIII wieku obok kościoła wybudowano kaplicę św. Jana Kantego, a w 1913 roku wzniesiono wysoką, neogotycką dzwonnice. Przez wieki olkusczy mieszczaństwo fundowali elementy

Bazylika mniejsza pw. św. Andrzeja Apostoła w Olkuszu. Fot. J. Sypień

¹ Tematyka herbów szlacheckich, jakie znajdują się w olkuskim kościele św. Andrzeja została poruszona w publikacji W. Leśniak, *Olkuska Bazylika św. Andrzeja na tle dziejów miasta i parafii*, Olkusz 2006. Autor wspominał także o części gmerków mieszczańskich, ale nie poruszał tematyki innych symboli heraldycznych (herb miejski). Część gmerków, jakie znajdują się w olkuskim kościele św. Andrzeja została opisana w pracy J. Sypień, *Gmerki mieszczan olkuskich*, Olkusz 2003.

wyposażenia kościoła, na których można znaleźć mieszczańskie gmerki fundatorów. Kościół był także miejscem spoczynku znaczniejszych mieszczan, a także miejscowej szlachty, dlatego wiele gmerków i herbów zachowało się na tablicach epitafijnych. Część gmerków, jakie znajdują się w olkuskim kościele, do dzisiaj kryje wiele tajemnic. Ważnym zabytkiem heraldycznym, jaki możemy odnaleźć w olkuskim kościele, jest także herb miasta.

HERB MIEJSKI OLKUSZA

W olkuskiej bazylice św. Andrzeja znajduje się kilka przykładów zastosowania herbu miejskiego Olkusza. Najczęściej symbolizuje on fundatora, gdyż to właśnie władze miejskie finansowały wiele elementów wyposażenia świątyni.

Na wschodniej ścianie prezbiterium znajduje się ciekawy układ heraldyczny. Postacie przedstawiające gwarków w strojach roboczych, z kopaczkami na ramionach, trzymających herby Królestwa Polskiego i Olkusza, zostały namalowane po wielkich pożarach w latach 1553, 1558 i 1584, które strawiły wnętrze olkuskiego kościoła². Malowidło ściennie o motywach roślinnych i figuralnych zostało wykonane w 1592 roku podczas odnawiania wnętrza olkuskiego kościoła po pożarze. Malowidła były zakryte warstwami farby podczas kolejnych remontów wnętrza kościoła, co zresztą budziło sprzeciw miejscowych miłośników zabytków. Jak w 1918 roku pisał autor listu do redakcji lokalnego pisma „Kronika Powiatu Olkuskiego”: „w ostatnich dniach rozpoczęto malowanie wnętrza kościoła w Olkuszu” i „prawdziwą krzywdę uczyniono społeczeństwu naszemu zacierając wapnem stare malowidła odkryte w prezbiterium nad głównym ołtarzem”³. Malowidła zostały odsłonięte podczas prac badawczych ścian prezbiterium, jakie rozpoczęły się w 1960 roku. W trakcie prac, po obu stronach medalionu, jaki znajduje się na szczycie malowidła, natrafiono na wyrytą w tynku i wydrapaną datę 1592, co pozwala precyzyjnie datować wykonanie polichromii⁴.

Przedstawiony tam herb miasta pokrywa się z wcześniejszym, XVI-wiecznym wizerunkiem znanym z pieczęci miejskiej, na której w herbie znajdował się fragment muru fortecznego z otwartą bramą, zwieńczony dwiema wieżami z otworami strzelniczymi. Pomiedzy wieżami znajduje się motyka górnicza skierowana ostrzem w dół⁵. Różnią się jedynie tarcze herbowe. Wcześniej, z racji stosowania (pieczęć), herb był wpisany w okrąg, teraz

² W. Leśniak, dz. cyt., s. 37

³ „Kronika Powiatu Olkuskiego”, R. 2: 1918, nr 38/39.

⁴ Szerzej na ten temat: J. E. Dutkiewicz, *Odkrycie i konserwacja malowideł z XIV–XVI wieku w prezbiterium kościoła w Olkuszu*, „Ochrona Zabytków” R. 17: 1964, nr 3, s. 11–35.

⁵ W. Drelicharz, Z. Piech, *Dawne i nowe herby Małopolski*, Kraków 2004, s. 266.

został umieszczony w stylizowanej tarczy herbowej, typowej dla XVI-wiecznego herbu rycerskiego. Jest to też zarazem pierwsza barwna wersja herbu, gdzie brama miejska jest koloru czerwonego, a tło złote (żółte). Kopaczka górnicza (złota) jest zawieszona na stylizowanych linach związających z baszt. Cała tarcza herbowa umieszczona jest na zielonym tle obwiedzionym ornamentem roślinnym (wieniec laurowy?). Ciekawostkę stanowią wspomniane wizerunki gwarków. Prawdopodobnie są to najstarsze w Polsce przedstawienia wizerunków górników w strojach roboczych z charakterystycznym kapturem. Bardzo podobny układ herbu z „trzymaczami”, czyli postaciami górników, występuje jeszcze w XVII-wiecznym herbie Wieliczki, z tym, że tam górnicy trzymają w rękach kilofy. Na ubiorach gwarków możemy zobaczyć pięcioramiennie kształty. Jedna z hipotez mówiła, że mogą to być gmerki malarza, który wykonał polichromię. Tymczasem jest to ślad po tzw. pająkach, czyli mocowaniach ze skręconego drutu mosiężnego, których użyto podczas prac konserwatorskich w latach 60. XX wieku do umocowania rozwarstwionych płatów narzutu⁶. Jednak zagadką (i ciekawostką) nadal pozostaje znak w kształcie zwieńczonego krzyżem prostokąta z zaznaczonymi przekątnymi oraz literą „S”. Według prof. Dudkiewicza jest to lampka górnicza⁷. Jednak nie jest ona trzymana przez gwarków, lecz stanowi osobny element malowidła. Czy jest to gmerk malarza wykonującego polichromię? A może to gmerk któregoś z fundatorów? Wiemy, że około 1580 roku Łukasz Słomkowski, gwarek

Herb miasta na ścianie prezbiterium olkuskiej bazyliki mniejszej pw. św. Andrzeja Apostoła. Archiwum UMiG Olkusz

i rajca olkuski, na korzyść kościoła farnego ofiarował swój udział na sztolni pileckiej, zwanej też staro-olkuską⁸. Być może litera „S” na malowidle wzięła się od pierwszej litery nazwiska fundatora kościoła? Z kolei według *Regestrum proventuum et expensorum ecclesiae Illkusiensis ab 1603*, czyli Księgi rachunkowej cytowanej przez ks. Jana Wiśniewskiego, „roboty przy kościele w 1612 roku prowadził senat i gwarkowie ilkuscy, mianowicie Jan Rossocha vicezupnik, Stanisław Amenda orborarius

⁶ J.E. Dutkiewicz, dz. cyt., s. 15–16.

⁷ Tamże, s. 25.

⁸ J. Wiśniewski, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Olkuskim, Marjówka Opoczyńska 1933*, s. 220.

(olbownik) i Maciej Skopkowicz, rajcowie”⁹. Może więc litera „S” związana jest z nazwiskiem innego fundatora (Skopkowicza?).

Herb Olska w tarczy znajdujemy także na wyzłoconej płaskorzeźbie z prospektu organów budowanych przez Hansa Hummela i Jerzego Nitrowskiego na początku XVII wieku. Herb miejski złotej barwy w owalnej tarczy z czerwonym tłem, otoczonej bogatą ornamentyką, zdobi prospekt, czyli przednią część szafy organowej instrumentu, którego budowę rozpoczął w Olsku znany organmistrz Jan (Hans) Hummel z Norymbergii, a dokończył Jerzy Nitrowski. Olskie organy należą do najstarszych zachowanych w Polsce instrumentów organowych. Budowa instrumentu trwała dość długo. W 1611 roku miasto Olsk podpisało umowę z Hansem Hummlem na budowę organów. Ich budowę zakończył w 1631 roku jego uczeń – Jerzy Nitrowski. Zatem herb, jaki znajduje się w prospekcie organów można datować na lata 1611–1631¹⁰.

Kolejny, intarsjowany herb Olska znajduje się na drzwiczkach wejściowych do późnorennesansowych stalli, jakie znajdują się przy wejściu do świątyni. Na baldachimie stalli znajduje się częściowo zachowana data (AD I 27), co pozwala przypuszczać, że stalle zostały ufundowane w 1627 roku. Intarsjowany herb na drzwiczkach stalli jest dość podobny do tego z organów Hummela. Ponownie tarcza przybrała kształt okrągły. Nowym elementem w wizerunku herbu jest tzw. brona, czyli opuszczana krata zamykająca bramę miejską. Fragment brony widać u szczytu bramy. Poza tym wieże bramne mają dwa poziome otwory strzelniczych. Jak sądzi W. Leśniak, autor monografii olskiej świątyni, drzwiczki z herbem pochodzą z innego obiektu i zostały wtórnie wstawione do stalli¹¹. Jednak wizerunek herbu bardzo podobny do tego, jaki znamy z prospektu organowego

Organy Hansa Hummela w olskim kościele.

Fot. J. Sypień

⁹ Tamże, s. 217.

¹⁰ K. Urbaniak, *The Renaissance Organ of Olsk. Ars Sonora 2019 Basilica Minor St. Andrew the Apostle, Olsk, Poland*, „Folia Organologica. International yearbook of organ and organ music” 2019, nr 2, s. 126.

¹¹ W. Leśniak, dz. cyt., s. 44.

Herb Olkusza na stallach w kościele św. Andrzeja w Olkuszu.

Fot. J. Sypień

Od wcześniejszych wyobrażeń różni go umieszczenie orła w otwartej bramie miejskiej i fakt, że górnicza kopaczka została zawieszona na łańcuchu. Herb w takiej formie znany jest z licznych zabytków zachowanych w mieście (ceramiczne herby z 1898 r. na budynku magistratu i szkół, pieczęcie

Herb Olkusza na žyrandolu w kościele św. Andrzeja w Olkuszu. Fot. K. Boniecki

(kopaczka ostrzem w dół, otwarte wrota, brona) pozwala sądzić, że nawet jeśli drzwiczki z herbem zostały przeniesione z innego obiektu, to można je datować na początek XVII wieku¹².

Nie udało się natrafić w kościele na wizerunki herbu Olkusza z XVIII i XIX wieku. Wiąże się to zapewne z upadkiem gospodarczym miasta w XVIII wieku, którego nie było już stać na fundowanie kolejnych elementów wyposażenia kościoła. Wpływ na to miały także ograniczenia spowodowane rozbiorami i polityką władz rosyjskich względem kościoła.

Ciekawy wizerunek herbu Olkusza zdobi žyrandol oświetlający prezbiterium olkuskiej świątyni. Prawdopodobnie žyrandol pochodzi z połowy XX wieku i zastąpił wcześniejszy, wykonany w 1906 roku przez olkuskiego kowala Jana Jarno. Herb zdobiący žyrandol, ma wiele cech herbu Olkusza, jaki był używany w XIX i na początku XX wieku¹³.

Wspólnymi cechami, wspomnianych, XIX-wiecznych herbów i herbu na žyrandolu, jest orzeł w bramie miejskiej, kopaczka zawieszona na łańcuchach oraz sam kształt bramy miejskiej. Jedyną istotną różnicą jest to, że herb na žyrandolu nie jest zwieńczony koroną.

Najmłodszy herb Olkusza znajduje się na tablicy, jaka została wmurowana w 1984 roku w południową ścianę kaplicy

¹² *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, T. 1, z. 12, Warszawa 1953, s. 19.

¹³ W. Drelicharz, Z. Piech, dz. cyt., s. 266–267.

¹⁴ *Polskie herby miejskie*, red. T. Szczechura, Warszawa 1963, tab. 12, rys. 221.

Zabytki heraldyczne bazyliki mniejszej pw. św. Andrzeja Apostoła w Olkuszu

Amendzińskiej przy olkuskiej świątyni. Wykonana z brązu tablica upamiętnia pobyty kardynała Karola Wojtyły w Olkuszu w 1967 i 1973 roku. U góry tablicy znajduje się panorama Olkusza w średniowieczu oraz herb miasta¹⁵. Herb jest niemal identyczny z wizerunkiem herbu, jaki był stosowany od lat 60. XX wieku. Wyróżnia go trójkątna kopaczka skierowana ostrzem ku górze oraz baszty z kamiennych ciosów. W tym przypadku herb symbolizuje fundatora zbiorowego, czyli mieszkańców Olkusza, a nie jego władze.

*Herb Olkusza na tablicy pamiątkowej.
Fot. J. Sypień*

HERBY SZLACHECKIE

Herby szlacheckie najczęściej występują na tablicach epitafijnych. Sporadycznie takimi herbami zdobione były również elementy wyposażenia fundowane przez przedstawicieli rodzin szlacheckich. Skąd herby szlacheckie wzięły się w miejskim kościele? Część z nich należała do rodzin mieszczańskich, które uzyskiwały nobilitację. Kilka do olkuskich duchownych stanu szlacheckiego, kolejne do przedstawicieli szlachty dzierżawiącej okolice folwarki, które znajdowały się na terenie bardzo rozległej podówczas parafii olkuskiej. Zdarzały się też przypadki, że olkuski mieszczanin żenił się ze szlachcianką. Wtedy na tablicy epitafijnej umieszczano herb szlachecki żony oraz mieszczański gmerk męża.

Najstarszymi herbami rycerskimi w olkuskim kościele są dwa herby „Topór”, które znajdują się na polichromii umieszczonej na południowej ścianie prezbiterium olkuskiego kościoła. Polichromia przedstawia postać Jezusa Miłosiernego w tzw. studni mistycznej (sarkofagu) z różgą w ręce. Pośrodku klęczą dwie postacie męskie fundatorów w długich niebieskich opończach, a ponad nimi dwie tarcze z herbem „Topór”, białym w czerwonym polu. Z obrazem pierwotnie musiał być związany napis, który nie zachował się do naszych czasów. Polichromia ma charakter obrazu adoracyjnego. Tego typu obrazy mogły mieć charakter obrazów wotywnych, epitafijnych lub erekcyjnych. Polichromia jest datowana na 3–4 ćw. XIV wieku. Wskazuje na to kształt tarcz herbowych, a także pewne cechy kompozycyjne i kostiumologiczne. Polichromia została odkryta w 1960 roku i poddana zabiegom konserwatorskim. Prowadzący te prace prof. Dutkiewicz uważał, że herby mogą

¹⁵ J. Sypień, O. Dziechciarz, *Pamięć śladów, śladami pamięci – miejsca pamięci narodowej na ziemi olkuskiej*, Olkusz 2015, s. 94.

Herb „Kościeszka” lub gmerk na epitafium Anny z Wochów i Hieronima Spineka.

Fot. J. Sypień

się odnosić do rodziny Tęczyńskich herbu Topór¹⁶. Tę hipotezę potwierdza W. Leśniak, wspominając, że w 1401 roku Tęczyńscy byli zwierzchnikami olkuskich kopalni¹⁷.

W publikacji W. Leśniaka o historii i zabytkach olkuskiej bazyliki można znaleźć opisy tablic epitafijnych, na których znajdują się herby szlacheckie i gmerki¹⁸. Na epitafium poświęconym Annie z Wochów (zm. 1602) i jej mężowi Hieronimowi Spinekowi (zm. 1615) oraz ich dzieciom, jak podaje autor wspomnianej publikacji, w fryzie znajdują się dwa kartusze herbowe: „Kościeszka” i „Oksza”¹⁹. Pytanie, czy rzeczywiście są to herby szlacheckie? W dostępnych herbarzach

nie udało mi się znaleźć informacji o tym, że rodziny Woch i Spinek pieczętowały się takimi herbami. Są to raczej gmerki mieszczańskie o kształcie podobnym do godła wspomnianych herbów szlacheckich. Na podobieństwa gmerków do godeł szlacheckich herbów zwracała już uwagę Kamilla Follprecht²⁰.

Wywodząca się z Krakowa mieszczańska rodzina Spineków była związana z Olkuszem przez kilka pokoleń. Jakub Spinek był rajcą olkuskim w 1604 roku, a w 1617 roku tę funkcję sprawował Jan Spinek. W 1633 roku rajcami byli Jan i Hieronim Spinek, a w 1677 roku Piotr Spinek. Jan, Jakub i Hieronim Spinekowie byli jednymi z bogatszych olkuszian, dzierżawili wsie miejskie, pożyczali miastu znaczne kwoty, np. 2 tys. zł na zakup Zalipia. Byli zarazem gwarkami i dostawcami srebra. Hieronim Spinek był w gronie 46 największych dostawców ołowiu i glejty do Gdańska. Syn Hieronima Spineka, Stanisław, przyjął w 1637 roku prawo miejskie Krakowa i został rajcą tego miasta²¹.

Na marmurowym, barokowym epitafium Krystyny Stanczewskiej (zm. 1639), u góry znajduje się herb „Doliwa” (poprzeczny pas z trzema różami)²².

¹⁶ J.E. Dutkiewicz, dz. cyt., s. 25.

¹⁷ W. Leśniak, dz. cyt., s. 34.

¹⁸ Tamże, s. 78–79.

¹⁹ Tamże.

²⁰ K. Follprecht, *Gmerki mieszczan krakowskich*, „Krakowski Rocznik Archiwalny”, T. 9: 2003, s. 51–52.

²¹ *Dzieje Olkusza i regionu olkuskiego*, red. F. Kiryk, R. Kołodziejczyk, T. 1, Warszawa–Kraków 1978, s. 204, 260, 285.

²² Tamże, s. 260.

Na osadzonej w posadzce kościoła płycie epitafijnej Zuzanny Krupczanki (zm. 1549), żony olkuskiego gwarka i rajcy Jana Hallera, w kartuszu herbowym znajduje się monogram „IH ZK” oraz kontur lilii. Być może z herbu „Krupka”, którego godłem były dwie lilie w pas. Herb z nobilitacji został nadany synom Piotra Krupka, alias Langa, rajcy krakowskiego. Potwierdzenie nobilitacji nastąpiło 2 marca 1515 roku. Jan Haller, zmarły w 1535 roku, był olkuskim rajcą, i miał nagrobek w kościele św. Andrzeja. W połowie XVI wieku krakowianin Stefan Haller był zaangażowany w budowę sztolni olkuskich oraz handel ołowiem i srebrem. W krakowskich księgach miejskich zachował się dokument z 1564 roku, na którym jest pieczęć z gmerkiem rajcy krakowskiego Stefana Hellera (Hallera)²³.

*Herb „Doliwa” na epitafrum
Krystyny Stanczewskiej.
Fot. J. Sypień*

Barokowe epitafium księdza Wawrzyńca Strzeżowskiego (zm. 1677), doktora filozofii, profesora Akademii Krakowskiej i proboszcza olkuskiego. Na epitafium z czarnego marmuru, widnieje portret zmarłego z małym herbem „Rola” w prawym górnym rogu. Wiemy, że ksiądz Strzeżowski otaczał opieką zbiory biblioteki parafialnej, której podarował swe prywatne zbiory liczące przeszło 270 tomów. Był autorem kroniki miasta sporządzonej w oparciu o dawne akta miejskie, górnicze i kościelne. Dokonał także przekładu z łaciny na język polski *Opisu włości pomorzańskiej* starosty rabsztyńskiego Seweryna Bonera z 1534 roku oraz ufundował ołtarz do olkuskiego kościoła²⁴.

Późnorennesansowe epitafium z białego piaskowca poświęcone Adamowi Bernekowi (zm. 1606), rajcy olkuskiemu, a także gwarkowi olkuskiemu i tarnogórskiemu oraz jego żonie Ewie z Łączyńskich. Na fryzie dwa kartusze herbowe. Jeden to gmerk Adama Berneka, czyli gwiazda z krzyżem oraz monogram AB (zbliżony do herbu „Denis I”), a drugi to herb „Kościesz” rodziny Łączyńskich²⁵.

*Herb „Kościesz” rodziny
Łączyńskich na epitafrum.
Fot. J. Sypień*

U dołu barokowego epitafium z czarnego marmuru poświęconemu Baltazarowi i Krystynie Horlemusom z 1677 roku znajduje się puste pole, w którym niegdyś

²³ Tamże, s. 283, 284.

²⁴ Tamże, s. 154, 308, 326.

²⁵ Tamże, s. 265, 266.

Gmerk (herb) Baltazara Horlemusa na podstawie ołtarza w olkuskim kościele.
Fot. J. Sypień

znajdował się herb Baltazara Horlemusa. Tekst łacińskiej inskrypcji rozpoczyna się od zwrotu „Virtutis ac generis monumentum generosi Baltassaris Horlemes”, co w wolnym tłumaczeniu znaczy: „Pomnik męstwa i uprzejmości szlachetnego Baltazara Horlemesa”. Określenie „szlachetny”, czy jak wtedy mówiono „szlachetnie urodzony”, wskazuje na to, że Horlemus był szlachcicem. Niegdyś u dołu tablicy znajdowały się herby, które ks. Jan Wiśniewski opisał, jako: „Bibersztein”, „Gissa 2”, „Szeliga” oraz część orła²⁶. Naprzeciw epitafium Horlemusa znaj-

duje się barokowy ołtarz Pana Jezusa. W marmurowej podstawie ołtarza są dwa niewielkie wykute w kamieniu herby (lub gmerki). Herb z lewej, przedstawiający rogi jelenie odroślami na zewnątrz, ma po bokach inicjały „B” i „H”. Jest to gmerk (herb) Horlemusa, który był fundatorem postawionego około 1640 roku ołtarza. Ufundował on także bogato zdobiony emalią kielich dla kościoła, na którym umieścił swój gmerk. Być może ks. Wiśniewski mylnie zinterpretował podwójne rogi jelenie w godle, jako herb Biberstein?

Horlemusowie (Orlemusowie) to znana krakowska rodzina mieszczańska pochodzenia niemieckiego. Wywodzili się od Jana z Norymbergi (zm. 1567), który osiedlił się w Krakowie pod koniec XVI wieku. Poprzez małżeństwo z krakowską mieszczką Urszulą Ber, uzyskał w 1547 roku krakowskie prawo miejskie. Znanym kupcem i rajcą krakowskim był Hieronim Horlemus (ur. ok. 1555–1560, zm. 1626). W 1585 roku został gwarantem układu miecznika koronnego Mikołaja Wolskiego o wydzierżawienie od Krakowa na 6 lat wsi Dąbie i Grzegórzki. Był właścicielem bogatego kramu i kamienicy w krakowskim rynku. Poza handlem środki inwestował także w olkuskie górnictwo. Był również współwłaścicielem papierni na Prądniku pod Krakowem. W 1601 roku uzyskał godność rajcy, którą pełnił już do końca życia. Nie mamy informacji, iż miałby uzyskać indygenat²⁷. Na niezachowanym do naszych czasów dzwonie kościelnym w Olkuszku znajdowała się inskrypcja: „Christo Deo Homini Hieron. Horlemes consul crac. 1625”, co by świadczyło, że fundatorem dzwonu był właśnie Hieronim Horlemus²⁸. Nie ma pewności, jakie związki rodzinne łączyły go z Baltazarem Horlemusem (syn?), który specjalizował się w eksporcie olkuskiego ołowiu na Słowację oraz do Gdańska. Z treści epitafium możemy się dowiedzieć, że Baltazar

²⁶ J. Wiśniewski, dz. cyt., s.232.

²⁷ B. Ratusiński, *Horlemus Hieronim* [w:] PSB, T. 9, Wrocław–Warszawa–Kraków 1960–1961, s. 625–626.

²⁸ J. Wiśniewski, dz. cyt., s. 248.

Horlemus otrzymał staranne wykształcenie w kraju i za granicą. Walczył ze Szwedami i podczas bitwy pod Tyńcem dostał się do niewoli, gdzie przebywał ponad rok²⁹.

Barokowe epitafium z czarnego marmuru poświęcone Jakubowi Gwardzińskiemu (zm. 1694), rajcy i gwarkowi olkuskiemu. U dołu wryty herb „Szeliga” oraz monogram „IG”. Epitafium rozpoczyna się od zwrotu „Noblilis”, czyli w wolnym tłumaczeniu „szlachetnie urodzony”. Wiemy, że w 1665 roku Jakub był rajcą miejskim, a w 1694 roku burmistrzem Olkusza. Pełnił funkcję pisarza gwarectwa sztolniowego, przekazał spore sumy na potrzeby kościoła oraz szpitala. Zmarł w 1694 roku³⁰.

Na pamiątkowej tablicy z napisem: „Henryce baronównie Hadziewicz – siostra Paulina i szwagier Wolscy” znajduje się data 1846, a u góry herb „Wieniawa” w kartuszu z militariami zwieńczony szlachecką koroną z lwem w klejnocie. W olkuskim kościele znajduje się obraz artysty malarza Rafała Hadziewicza (1803–1886), który przez pewien czas mieszkał w Kielcach. Nie ma jednak pewności, co do ewentualnego pokrewieństwa z Henryką Hadziewicz.

Tablica z marmuru z napisem: „Janowi Nepomucenowi Korulskiemu – żona, dzieci i wnuki” (1846). Na tablicy herb „Prus I” w kartuszu z militariami zwieńczony szlachecką koroną. W 1719 roku wzmiankowany jest, jako wójt sławkowski, stolnik parnawski Maciej Korulski, a w 1734 roku jako administrator sławkowskich dóbr biskupów krakowskich występuje Maciej Antoni Korulski³¹.

Herby szlacheckie można także odnaleźć na ołtarzu, jaki znajduje się w olkuskiej bazylice. W późnorennesansowym ołtarzu z obrazem św. Antoniego Padewskiego, pochodzącym z początku XVII wieku, w ozdobnych kartuszach na nastawie ołtarza znajdują się herby szlacheckie „Jelita”, „Glaubicz” i „Dołęga”. Niegdyś znajdował się tam także herb „Ostoja”³². Niestety figura

Herb „Wieniawa” na tablicy epitafijnej Henryki Hadziewicz.

Fot. J. Sypień

Herb „Jelita” na ołtarzu św. Antoniego w olkuskim kościele.

Fot. J. Sypień

²⁹ Tamże, s. 232.

³⁰ *Dzieje Olkusza...*, T. 1, s. 205, 323.

³¹ *Dzieje Sławkowa*, red. F. Kiryk, Kraków 2001, s. 109, 142.

³² J. Wiśniewski, dz. cyt., s. 219.

Herb „Glaubicz” na ołtarzu
św. Antoniego w olkuskim kościele.
Fot. J. Sypień

gmerków i znaków cechowych wiązało się z ogólnym upadkiem mieszczaństwa oraz likwidacją organizacji cechowej. Ostatnie polskie gmerki pochodzą z przełomu XVIII i XIX wieku. Zachowane do dzisiaj gmerki olkuskich mieszczan można znaleźć na pieczęciach, którymi sygnowali dokumenty. Sporadycznie spotykamy gmerki na bochnach olkuskiego ołowiu. W Olkuszu można zobaczyć mieszczańskie gmerki na ścianach trzech kamienic w rynku. Najwięcej gmerków mieszczan olkuskich zachowało się w bazylice św. Andrzeja. Były umieszczane na tablicach epitafijnych lub elementach wyposażenia kościoła fundowanych przez bogatych gwarków. Jednak najwięcej gmerków zachowało się na pieczęciach, których używali mieszcianie. Jedynie drobna część z nich została zbadana i opracowana naukowo³⁴.

Gmerk (herb) Stanisława Amendy oraz herb
jego żony nad bocznym wejściem do olkuskiego
kościółka. Fot. J. Sypień

stanowiąca zwieńczenie ołtarza oraz wspomniany herb „Ostoja” zaginęły w latach 60. XX wieku podczas konserwacji kościoła³³. Jest to jedynie hipoteza, ale być może fundatorem ołtarza był Samuel Rylski herbu Ostoja, starosta rabsztyński w latach 1638–1649.

GMERKI MIESZCZAN OLKUSKICH

Gmerki pojawiły się w Polsce w XII wieku w związku z działalnością średniowiecznych warsztatów budowlanych, a później również cechów. Okres ich świetności trwał od połowy XVI aż do końca XVII wieku. Zanikanie

W olkuskiej bazylice św. Andrzeja, w kilku miejscach możemy zobaczyć gmerk (herb) Stanisława Amendy (ok. 1550–1627), z pochodzenia Włocha, w młodości dyplomaty (i szpiega), a potem olkuskiego gwarka, rajcy i olbornika. Gmerk Amendy występuje najczęściej wspólnie z herbem jego żony Katarzyny z Fryzerów, którą poślubił około 1580 roku. Taki układ heraldyczny możemy zobaczyć nad bocznym, południowym

³³ W. Leśniak, dz. cyt., s. 42.

³⁴ A. Małecki, *Studia heraldyczne*, T. 2, Lwów 1890, s. 324–382; W. Wittyg, *Znaki pieczętnie mieszczan w Polsce w XVI i zaraniu XVII wieku*, Kraków 1906; K. Follprecht, dz. cyt.

wejściem do kościoła, a także na zewnętrznej ścianie renesansowej kaplicy Amendzińskiej ufundowanej przez Stanisława Amendę w 1620 roku.

Wewnątrz kościoła obydwa herby (gmerki) zdobią kratę wejściową do kaplicy. W południową ścianę kościoła jest wmurowany kolejny gmerk Amendy, ale... do góry nogami. Prawdopodobnie został przeniesiony ze zburzonej w XIX wieku kamienicy Amendów na olkuskim rynku lub z rozebranego kościoła NMP przy olkuskim klasztorze augustianów.

Gmerk Amendy to prosty znak kreskowy, przypominający cyfrę „4”. Z kolei herb jego żony Katarzyny z Fryzerów jest połączeniem polskiego szlacheckiego herbu pochodzenia niemieckiego „Bethman” (ręka trzymająca różaniec), którym pieczętowała się rodzina Bethmanów. Była to niemiecka rodzina mieszczańska osiadła od XV wieku w Krakowie, która uzyskała indygenat. Warto wspomnieć, że Seweryn Bethman, zmarły w 1515 roku był żupnikiem olkuskim. W prawym (heraldycznie) górnym polu tarczy widzimy z kolei herb „Alabanda” (pół konia) używany przez rodzinę Fryzerów, a poniżej trzy gwiazdy. Dlaczego przy opisie znaku Stanisława Amendy używamy naprzemiennie określeń „gmerk” i „herb”? Stanisław Amenda pochodził z mieszczańskiej rodziny przybyłej do Polski z Włoch. W młodych latach podróżował po Włoszech, Węgrzech, Niemczech, Grecji, Egipcie i Palestynie. Pozyskał względy cesarza Maksymiliana II, który wysłał go z poselstwem do sułtana Solimana. W zamian za zasługi cesarz nadał mu szlachectwo, potwierdzone następnie po przybyciu do Polski przez króla Zygmunta III³⁵. Można domniemywać, że cesarz nadając szlachectwo Amendzie, nadał mu też, jako herb własny, jego wcześniejszy gmerk, który

Gmerk (herb) Stanisława Amendy oraz herb jego żony na ścianie kaplicy Amendzińskiej.

Fot. J. Sypień

Znak powstały z połączenia gmerku (herbu) Stanisława Amendy oraz herbu jego żony na kracie do kaplicy Amendzińskiej.

Fot. J. Sypień

³⁵ *Słownik biograficzno-historyczny Polski*, T. 1, red. A. Stekert, A. Stekert, Kraków 1885, s. 21; P.N. Małachowski, *Zbiór nazwisk szlachty z opisem herbów własnych familiom zostającym w Królestwie Polskim i Wielkim Xięstwie Litewskim*, Łuck 1790, s. 8.

tym samym uzyskał status herbu szlacheckiego. Amenda był właścicielem kamienicy przy ul. Floriańskiej 13 w Krakowie, do niego należały też podkrakowskie Balice. W latach 1608, 1611 i 1614 dzierżawił olborę olkuską. Z Olkuszem związany był już wcześniej. W 1604 i w 1608 roku był rajcą olkuskim, a w 1609 roku burmistrzem. Stanisław Amenda zmarł w 1627 roku³⁶.

Warto dodać, że wśród mieszczan toruńskich także występowały osoby o nazwisku Amenda/Amend. Wiemy, że 13 lutego 1566 roku został nobilitowany mieszczanin toruński Jerzy Amend (herbu własnego), który był rajcą miejskim w latach 1575–1603³⁷. Zachował się wizerunek graficzny herbu Amend. Tarcza dwudzielna w pas. W polu górnym wyskakujący w lewo srebrny lew trzymający kwiat w łapach. W polu dolnym czerwonym trzy pasy srebrne. Taki herb z niewielkimi modyfikacjami (zamiast pasów w polu dolnym są skosy w lewo) znajduje się na pieczęciach Jerzego Amenda z 1578 roku oraz Filipa Amenda z 1620 roku. Wspomniany Jerzy Amend był sekretarzem (1563–1571), ławnikiem staromiejskim (1571–1575), rajcą (1575–1590) i wreszcie burmistrzem Torunia (1590–1603)³⁸. Nie wiadomo czy istnieją jakieś związki pomiędzy „olkuskim” Stanisławem Amendą a „toruńską” rodziną Amend.

Gmerk Adama Berneka zdobiący stalle w prezbiterium olkuskiej bazyliki św. Andrzeja.

Fot. J. Sypień

Prawdopodobnie gmerk Adama Berneka na zewnętrznej ścianie kaplicy św. Anny. Fot. J. Sypień

Gmerk olkuskiego mieszczanina Adama Berneka można zobaczyć na stallach w prezbiterium olkuskiej bazyliki św. Andrzeja. Jest to jedyny gmerk w kościele przedstawiony w wersji barwnej. W okrągłej tarczy, w niebieskim polu, znajduje się sześcioramienna, złota gwiazda, a powyżej równoramienny złoty krzyż. Po bokach litery „A” i „B” (Adam Bernek). Takie samo wyobrażenie znajduje się na tablicy epitafijnej tego znanego mieszczanina, gdzie obok gmerku Berneka jest herb szlachecki „Kościeszka” jego żony Ewy z Łączyńskich. Co ciekawe, gmerk Berneka, ale z inicjałami „G” i „H” (?) jest wmurowany w zewnętrzną ścianę kaplicy św. Anny olkuskiej bazyliki.

³⁶ K. Pieradzka, *Amenda Stanisław* [w:] PSB, T. 1, Kraków 1935, s. 86; *Dzieje Olkusza...*, T. 1, s. 204; J. Wiśniewski, dz. cyt., s. 221.

³⁷ K. Mikulski, *Tarcze herbowe z kościoła Mariackiego w Toruniu*, Warszawa 2015, s. 28, 33.

³⁸ Tamże, s. 245.

Adam Bernek (1557–1606) był od 1594 roku rajcą i burmistrzem olkuskim. Funkcję rajcy pełnił także w 1607 roku. Był też jednym z udziałowców sztolni Pileckiej. Rodzina Berneków przybyła do Olkusza z Krakowa i wkrótce stała się jedną z bogatszych olkuskich rodzin mieszczańskich. Bracia Stanisław i Wojciech, a także syn Wojciecha, czyli Adam Bernek, byli członkami władz miejskich i górniczych w Olkuszu. Bernekowie posiadali udziały w gwarectwach, hutę, stajnię, stawy rybne i podmiejskie łąki. Mieli kamienicę w Olkuszu i dwa domy w Starczynowie. Wojciech Bernek był fundatorem tacy i kielicha dla olkuskiego kościoła oraz sfinansował budowę nowego dachu na kościele i pokrycie go dachówką. Jego syn Adam był z kolei fundatorem renesansowych stalli, co by wyjaśniało pochodzenie gmerku właśnie na stallach³⁹.

Na wykonanej z czarnego marmuru barokowej tablicy epitafijnej Jana Motczyńskiego (zm. 1691) i jego żony Elżbiety (zm. w 1684), znajduje się prosty gmerk składający się z monogramu „JM”. Jan Motczyński był rajcą miejskim i burmistrzem w 1677 roku. Był jednym z bogatszych olkuszaków tego okresu. Poza tym, że był właścicielem huty, dzierżawił wsie należące do Olkusza. Z powodzeniem handlował ołowiem olkuskim. Wraz z żoną ufundowali do olkuskiego kościoła monstrancję i kielich⁴⁰. Prawdopodobnie był też fundatorem barokowego ołtarza św. Mikołaja, który znajduje się na wschodniej ścianie nawy południowej olkuskiej bazyliki św. Andrzeja. Świadczy o tym jego gmerk z koroną nad tarczą, który jest wkomponowany w motyw roslinny, zdobiący wykonaną z czarnego marmuru dębnickiego podstawę ołtarza.

Na suficie baldachimu barokowej ambony w olkuskim kościele św. Andrzeja znajduje się gmerk fundatora, olkuskiego mieszcza-nina Pawła Rudawskiego. Prostym monogram łączy w sobie inicjały „P” i „R”. Ambona pochodzi z 1639 roku. Paweł Rudawski był bogatym gwarkiem, ale także rajcą miejskim i burmistrzem (w 1631). Poczynił liczne zapisy dla olkuskiej fary. Przypuszczalnie jego syn, także Paweł, był rajcą miejskim w 1684 roku⁴¹.

Gmerk (monogram) Jana Motczyńskiego na tablicy epitafijnej. Fot. J. Sypień

³⁹ *Dzieje Olkusza...*, T. 1, s. 203–204, 248, 260, 283.

⁴⁰ Tamże, T. 1, s. 205, 323.

⁴¹ Tamże, T. 1, s. 204–205, 249, 279.

Gmerk Pawła Rudawskiego na suficie baldachimu ambony w olkuskim kościele.

Fot. J. Sypień

główniej olkuskiej bazyliki. Jest ona poświęcona żonie Macieja Słowaka – Ewie, córce Gabriela Starczynowskiego, która zmarła w 1596 roku. Jeszcze w okresie międzywojennym tablica znajdowała się w skarbczyku, obok zakrystii olkuskiego kościoła⁴². Potem została przeniesiona do kościelnego magazynu. W latach 90. XX wieku odkrył ją miejski konserwator zabytków Jacek Wilk

Tablica epitafijna z gmerkiem Macieja Słowaka w olkuskim kościele. Fot. J. Sypień

W prezbiterium olkuskiej świątyni znajduje się tablica epitafijna olkuskiego mieszczanina Mathiasa (Macieja) Słowaka, zmarłego w 1620 roku. Na wykonanej z czarnego marmuru płycie, u dołu znajduje się jego gmerk trzymany przez dwa gryfy. Po bokach gmerku litery „M” i „S”.

Identyczny gmerk możemy zobaczyć w portalu kamienicy przy olkuskim rynku (Rynek 26). Gmerk Słowaka znajduje się również na owalnej tablicy epitafijnej wmurowanej w południową ścianę nawy i po renowacji została wmurowana w ścianę kościoła. Co ciekawe, na tablicy – obok gmerku Słowaka znajduje się jeszcze jeden symbol w kształcie ułożonej poziomo litery „E” z przekrzyżowaną, nieco dłuższą środkową kreską. Jest to prawdopodobnie gmerk Gabriela Starczynowskiego, którego używała jego córka – Ewa. Obok znajduje się nieczytelny, pochylony w lewo element graficzny, być może symbol religijny. Po bokach ciągu symboli są dwa kolejne znaki, postać stojąca i klęcząca – są to prawdopodobnie elementy związane z religią⁴³.

Gmerk Anny Starczynowskiej (zm. 1584), żony Feliksa Starczynowskiego, znajduje się także na wykonanej z piaskowca tablicy

⁴² J. Wiśniewski, dz. cyt., s. 229.

⁴³ J. Sypień, *Zagadka ołowianej tablicy, „Ilcusiana”* Nr 13: 2015, s. 35–42.

Gmerki Macieja Słowaka oraz Starczynowskich (?) na tablicy poświęconej żonie Macieja Słowaka – Ewie, córce Gabriela Starczynowskiego, jaka znajduje się w olkuskim kościele.

Fot. J. Sypień

epitafijnej w kruhcie olkuskiej bazyliki. Choć znak nadal przypomina ułożoną poziomo literę „E”, to różni się nieco od wcześniej opisywanych gmerków Starczynowskich. Znak ułożony jest laseczkami do dołu, a środkowa jest przekrzyżowana.

Marcin Słowak (Zajęc) i jego syn Maciej to krakowianie osiedli w Olkuszu. Byli jednymi z większych eksporterów olkuskiego ołowiu na Słowację. Współfinansowali budowę sztolni olkuskich. Marcin był członkiem władz miasta, a jego syn Maciej dzierżawcą dochodów handlowych Olkusza⁴⁴. Rodzina Starczynowskich jest związana z Olkuszem od połowy XV wieku. Gabriel Starczynowski (ojciec Ewy – żony Macieja Słowaka) oraz jego brat Feliks byli w połowie XVI wieku rajcami miejskim Olkusza, uczestnikami wielu gwarectw, dzierżawcami huty miejskiej i wierzycielami miasta. Byli też właścicielami słodowni i łąki miejskiej⁴⁵. Feliks Starczynowski był w 1562 roku ławnikiem w Olkuszu⁴⁶. Pod koniec XVI wieku Gabriel Starczynowski był też jednym z udziałowców Sztolni Pileckiej⁴⁷. Z nazwiskiem Starczynowskich związana jest nazwa Sztolni Starczynowskiej oraz nazwa wsi Starczynów – obecnej dzielnicy

Gmerk Anny Starczynowskiej na tablicy epitafijnej w olkuskim kościele. Fot. J. Sypień

⁴⁴ *Dzieje Olkusza...*, T. 1, s. 285.

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ Tamże, s. 203.

⁴⁷ Tamże, s. 248.

Bukowna. Nazwa wsi Starczynów po raz pierwszy została odnotowana w źródłach historycznych w 1365 roku, kiedy to część osady kupiło miasto Olkusz. Całą resztę osady miasto kupiło w 1402 roku – od tego czasu była to wieś królewska należąca do miasta⁴⁸. Jako ciekawostkę można podać fakt, że na bochnie olkuskiego ołowiu, jaki został odnaleziony w 2006 roku pod krakowskim rynkiem, znajduje się symbol (pozioma litera „E”) podobny do gmerku Starczynowskich. Bochen jest eksponowany w muzeum pod Sukiennicami. Podobny znak, zbliżony do gmerku Starczynowskich umieszczonego na tablicy epitafijnej w olkuskiej bazylice, znajduje się także na sztuce ołowiu, dostarczonej w transporcie w 1565 roku z Krakowa na Słowację przez Jana Wunsmana, Marcina Słowaka i Jakuba Fantela⁴⁹.

W olkuskiej bazylice znajduje się również tablica epitafijna Tobiasza Pękali, męża Anny Starczynowskiej, olkuskiego gwarka, właściciela udziałów sztolni Pileckiej, a także rajcy i burmistrza Olkusza w 1590 roku. Wiemy, że był dzierżawcą, a także dostarczał srebro do olkuskiej mennicy⁵⁰. Niestety gmerk, jaki znajdował się w kartuszu u dołu tablicy jest nieczytelny. Dyskusyjną sprawą są także symbole umieszczone na tablicy epitafijnej Anny z Wochów (zm. 1602) i jej męża Hieronima Spineka (zm. 1615) z początków XVII wieku. Czy są to herby szlacheckie, jak podają autorzy opracowań o Olkuszu?⁵¹ Czy są to jednak gmerki mieszczańskie? Autor przedwojennego opracowania o historii Olkusza, który dość skrupulatnie opisywał herby, jakie znajdowały się w kościele, w przypadku tego epitafium podaje jedynie treść, nie opisując symboli, jakie znajdują się na epitafium⁵².

Zagadką czekającą na rozwiązanie są trzy gmerki, jakie znajdują w południowej ścianie kaplicy św. Anny. Sama kaplica św. Anny (pierwotnie pod wezwaniem św. Trójcy) powstała w połowie XV wieku. Kaplica została odnowiona na początku XVII wieku z fundacji Zofii Zbytniej. Pytanie czy gmerki pochodzą z czasu budowy kaplicy, jej odnowienia na początku XVII wieku, czy też są późniejsze? Być może zostały przeniesione z któregoś z rozebranych w XIX wieku olkuskich kościołów. Pierwszy z lewej przypomina, nieco schematycznie pokazane, dwa skrzyżowane narzędzia górnicze (kilofy, młotki) z inicjałami „D?” i „S” po bokach. Jest on dość podobny do gmerku Marcina Foxa, przyrodnika, lekarza, profesora Akademii Krakowskiej. Jego gmerk znamy

⁴⁸ Tamże, s. 69.

⁴⁹ D. Molenda, *Polski ołów na rynkach Europy Środkowej w XIII–XVII wieku*, Warszawa 2001, s. 28.

⁵⁰ *Dzieje Olkusza...*, T. 1, s. 203, 248, 284.

⁵¹ W. Leśniak, dz. cyt., s. 78.

⁵² J. Wiśniewski, dz. cyt., s. 231.

Gmerki na zewnętrznej ścianie kaplicy św. Anny. Fot. J. Sypień

z pieczęci z 1584 roku. Występują też pewne podobieństwa do gmerku krakowskiego rajcy Bartłomieja Habychta z 1550 roku⁵³.

Środkowy gmerk składa się ze znaku „Omega” z przekrzyżowaną strzałą oraz wpisanymi literami „M M” po bokach. U góry dwa inicjały (być może „D” i „S” lub „F”). Co ciekawe, bardzo podobny symbol (bez monogramu „MM”) znajduje się w zworniku sklepienia kaplicy św. Anny. Jest on bardzo podobny do szlacheckiego herbu Odrowąż. Niestety nie wiemy, czy pochodzi z czasów budowy kaplicy, czyli z XV wieku, czy też z czasów jej odbudowy po pożarze na początku XVII wieku.

Trzeci gmerk jest zbliżony do wcześniej opisywanego gmerku Adama Berneka (sześcioramienna gwiazda z krzyżem). Po bokach inicjały „G” i „H”? Biorąc pod uwagę, że najstarsze informacje o związkach rodziny Berneków z Olkuszem pochodzą dopiero z połowy XVII wieku, a wszystkie trzy kartusze zostały wykonane w podobnym stylu, można domniemywać, że kamienne gmerki zostały wmurowane w ścianę świątyni właśnie w tym okresie. Z drugiej zaś strony, jeśli gmerk w zworniku pochodzi z okresu budowy kaplicy, to te trzy wspomniane gmerki mogą także pochodzić z XV wieku.

Jak zatem widać gmerki olkuskich mieszczan nadal kryją wiele tajemnic⁵⁴.

Gmerk w zworniku sklepienia kaplicy św. Anny w Olkusz. Fot. J. Sypień

⁵³ K. Follprecht, dz. cyt., s. 56, 57.

⁵⁴ Więcej o olkuskich gmerkach można znaleźć w publikacji J. Sypień, *Gmerki mieszczan olkuskich*, Olkusz 2003.

Polichromia przedstawiająca papieża Klemensa VIII oraz jego herb. Fot. J. Sypień

INNE HERBY I SYMBOLE W OLKUSKIM KOŚCIELE

Najstarszym takim symbolem jest herb, jaki zdobi polichromię kaplicy św. Anny przy olkuskiej świątyni. Sama kaplica powstała w połowie XV wieku, jednak polichromia jest znacznie późniejsza. Malowidło przedstawia papieża Klemensa VIII oraz jego herb. Klemens został papieżem w 1592 roku. Wcześniej, jako Ippolito Aldobrandini, był legatem papieskim w Polsce. Przebywał w Olkuszu na przełomie października i listopada 1588 roku, co było związane z jego rolą, jako rozjemcy w sporze dynastycznym, który zakończył traktat bytomsko-będziński zawarty 9 marca 1589 roku pomiędzy Rzeczpospolitą a Habsburgami. Aldobrandini, który opuścił Kraków i przeniósł się do Olkusza

z powodu zarazy panującej w stolicy, według legendy odprawiał msze w kaplicy św. Anny. Dlatego jego pobyt w Olkuszu postanowiono upamiętnić polichromią z łacińską i polską inskrypcją oraz herbem⁵⁵.

Uwieczniony na polichromii herb papieski Klemensa VIII (wzorowany na herbie rodziny Aldobrandini) minimalnie różni się od powszechnie znanych wizerunków tego herbu. Otóż na większości z nich, poza ukośną linią z czterema przekrzyżowaniami znajduje się także sześć gwiazd, w układzie po trzy gwiazdy nad i pod linią. W „olkuskim” herbie nie ma tego elementu. Podobnie w ikonografii można spotkać wersję jego herbu z siedmioma przekrzyżowaniami. Nie znamy dokładnej daty powstania polichromii. Klemens VIII zasiadał na Stolicy Piotrowej w latach 1592–1605. Pewnym tropem jest częściowo zrekonstruowany napis na południowej ścianie kaplicy „Zofia Zbythnia, wdowa po Bartłomieju Zbytnim założycielu sztolni Pileckiej pod Olkuszem, rajcy tegoż miasta i sztolmistrzu, tę kaplicę po pożarze kościoła swoim sumptem odnowiła”. Niestety nie zachowała się data, jaka była na końcu napisu. Jeśli wykonanie całości polichromii kaplicy było efektem

⁵⁵ J. Wiśniewski, dz. cyt., s. 224.

Godło Stolicy Apostolskiej oraz herby papieża Franciszka i biskupa sosnowieckiego Grzegorza Kaszaka nad wejściem do olkuskiego kościoła. Fot. J. Sypień

fundacji Zofii Zbytniej, to musiało to mieć miejsce po 1598 roku, w którym zmarł Bartłomiej Zbytni⁵⁶.

W zachodnią ścianę kruchty olkuskiej bazyliki, w 2001 roku została wmurowana pamiątkowa tablica z brązu upamiętniająca nadanie tytułu Bazyliki Mniejszej św. Andrzeja Apostoła. Pod herbem papieskim znajduje się łaciński napis, a pod spodem jego tłumaczenie: „Tej prastarej świątyni/najczcigodniejszy biskup Adam Śmigielski/nadał tytuł kolegiaty olkuskiej w dniu 25 III w roku 1997/piątym po ustanowieniu diecezji/Ojciec Święty Jan Paweł II zechciał ją ozdobić tytułem/bazyliki mniejszej w roku 2001”. Tablica ozdobiona jest godłem Stolicy Apostolskiej, czyli dwoma skrzyżowanymi kluczami.

To samo godło powtórzone jest nad napisem „Bazylika Andrzeja Apostoła”. Poniżej tego napisu, na dwóch wstęgach, znajduje się napis: „Nadzwyczajny jubileusz miłosierdzia/Drzwi święte”. Po jego lewym boku znajduje się herb Grzegorza Kaszaka, który przyjął w 2009 roku, kiedy został ustanowiony biskupem sosnowieckim. Po prawej stronie wstęgi znajduje się herb papieża Franciszka, jaki przyjął w 2013 roku.

Na podstawie późnorenesansowego ołtarza datowanego na początek XVII wieku z późniejszym obrazem Przemienienia Pańskiego został umieszczony symbol Wielkiego Jubileuszu Roku 2000. W okrągłe pole jest wpisany krzyż, który jednoczy pięć kontynentów, przedstawionych jako pięć gołębi. Gołębie stykają się ze sobą symbolizując jedność i braterstwo.

⁵⁶ *Dzieje Olkusza...*, T. 1, s. 286.

Na wykonanej z czarnego marmuru podstawie ołtarza św. Jana Kantego w olkuskim kościele znajduje się herb Akademii Krakowskiej, której Jan Kanty był profesorem. Rokokowy ołtarz św. Jana Kantego pochodzi z 1769 roku i podobnie można datować sam herb. Fundatorem ołtarza był olkuski proboszcz ks. Andrzej Kanty Ślęczkowski (ok. 1730–1780). Był on doktorem filozofii, profesorem wymowy w Akademii Krakowskiej, a także wykładowcą w Kolegium Nowodworskiego, czyli szkole przygotowawczej przy Akademii Krakowskiej – pierwszej z tzw. kolonii akademickich. W latach 1756–1762 nauczał tam gramatyki, poetyki, retoryki oraz dialektyki. Wcześniej, w latach 1752–1756 był dyrektorem kolonii akademickiej w Widawie⁵⁷.

Warto dodać, że herb Akademii Krakowskiej, którego godłem są skrzyżowane berła królewskie, przez wieki podlegał minimalnym modyfikacjom. Korona ponad berłami pojawia się dopiero w połowie XVII wieku.

Herb Akademii Krakowskiej nad wejściem do kaplicy św. Jana Kantego w Olkuzie.

Fot. J. Sypień

Takie wyobrażenie herbu z koroną znamy m.in. z pieczęci Akademii wykonanej po 1656 roku, kiedy to średniowieczna pieczęć uległa zniszczeniu podczas najazdu szwedzkiego⁵⁸. W porównaniu do herbów Akademii Krakowskiej z tego okresu, „olkuski” herb różni się tym, że tarcza herbowa jest owalna, korona znajduje się na tarczy, a nie ponad nią, a u dołu tarczy jest wieniec laurowy. Ten element zachował się do naszych czasów jedynie w tzw. pieczęci mniejszej Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie⁵⁹.

Nieco inne wyobrażenie herbu Akademii Krakowskiej znajduje się nad wejściem do kaplicy św. Jana Kantego, jaka wznosi się na południe od olkuskiego kościoła. Na tarczy zbliżonej

kształtem do tarczy barokowej znajduje się godło, czyli skrzyżowane berła, a nad nimi otwarta korona. Po bokach tarczy znajduje się półokrągły wieniec laurowy.

Jan Kanty był proboszczem olkuskim w 1439 roku. Według legendy mieszkał w niewielkim, przylegającym do muru miejskiego domu w południowej części placu kościelnego. W 1680 roku został beatyfikowany,

⁵⁷ Z. Ruta, *Nauczyciele kolonii akademickich Uniwersytetu Krakowskiego w XVIII wieku*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie. Prace Historyczne 4”, Z. 32: 1968, s. 120–121, 148.

⁵⁸ Z. Piech, *Orzeł i święty Stanisław w herbie Uniwersytetu Jagiellońskiego*, „Alma Mater”, 2012/2013, nr 152–153, s. 60.

⁵⁹ Załącznik nr 1 do Statutu Uniwersytetu Jagiellońskiego. Wzory herbów, pieczęci i flagi Uniwersytetu, wzór herbu Collegium Medicum oraz tekst Pieśni Gaude Mater Polonia, B. Wiśnik, *Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, księga znaku*, Cz. 1, Kraków 2008.

a w 1767 roku kanonizowany. W 1738 roku w miejscu wspomnianego domu została wzniesiona kaplica, gruntownie rozbudowana i przebudowana w 1897 roku⁶⁰.

Najstarszy wizerunek herbu Królestwa Polskiego znajduje się na opisywanej wcześniej polichromii zdobiącej wschodnią ścianę prezbiterium. Malowidło ściennie o motywach roślinnych i figuralnych zostało wykonane w 1592 roku. Odkryte zostało w 1960 roku⁶¹. Herb Królestwa Polskiego został przedstawiony na barokowej tarczy z koroną otwartą. Całość obwiedziona jest wieńcem laurowym, i podobnie jak w przypadku herbu Olkusza, herb jest trzymany przez postacie gwarków (górników) z kopaczkami na ramionach. Na piersiach orła jest herb Zygmunta III Wazy, czyli „Snopek”. Taki wizerunek godła, czyli Orzeł z herbem Waza na piersi, znamy m.in. z dokumentów nobilitacyjnych opracowanych w kancelarii Zygmunta III Wazy⁶². Wiemy, że taki herb, czyli Orzeł z herbem Wazów na piersi i mottem: „Panem non fulmina” (Chlebem, nie razami), wisiał w sypialni króla Władysława IV⁶³.

O ile godło herbu namalowanego na ścianie olkuskiego kościoła, czyli złoty Snopek jest zbliżone do innych wyobrażeń herbu z tego okresu, o tyle zastanawiająca jest różnica w kolorze tła. Tarcza podzielona jest na trzy pola w skos. Pole środkowe jest barwy niebieskiej, a górne i dolne – czerwonej. Tymczasem w większości znanych herbów Wazów pole dolne jest czerwone, środkowe białe, a górne niebieskie. Co ciekawe, taki układ barw występował w herbie rosyjskiej guberni wazowskiej na obszarze obecnej Finlandii. Niemniej użycie godła z herbem Wazów jest potwierdzeniem, iż polichromia została wykonana w czasie panowania monarchów z tej dynastii, a dokładnie Zygmunta III Wazy, który był królem Polski i wielkim księciem litewskim w latach 1587–1632.

Co ciekawe, zarówno w akcie unii lubelskiej, czy uchwałach sejmów z 1569 i 1570 roku, zupełnie został przemilczany problem herbu Rzeczypospolitej. W efekcie, zarówno na pieczęci i chorągwi władcy widniały: na polu podzielonym na cztery części, na pierwszym i trzecim herb Korony, na drugim i czwartym herb Wielkiego Księstwa. Zespałał je herb panującego. W przypadku Wazów Snopek (Vasa), niekiedy był w otoczeniu szwedzkich Trzech Koron i gockich Lwów. W 1588 roku na krakowskim wydaniu konstytucji sejmiku koronacji Zygmunta III Wazy umieszczono orła ze Snopkiem na piersi.

⁶⁰ W. Leśniak, dz. cyt., s. 52.

⁶¹ J.E. Dutkiewicz, dz. cyt., s. 11–35.

⁶² T. Pietras, *Z Orłem Białym przez wieki. Z dziejów polskiej symboliki państwowej*, „Aleksandrów Wczoraj i Dziś”, T. 31: 2013, s. 36.

⁶³ B. Pfeiffer, *Caelum et Regnum. Studia nad symboliką państwa i władcy w polskiej literaturze i sztuce XVI i XVII stulecia*, Zielona Góra 2002, s. 182.

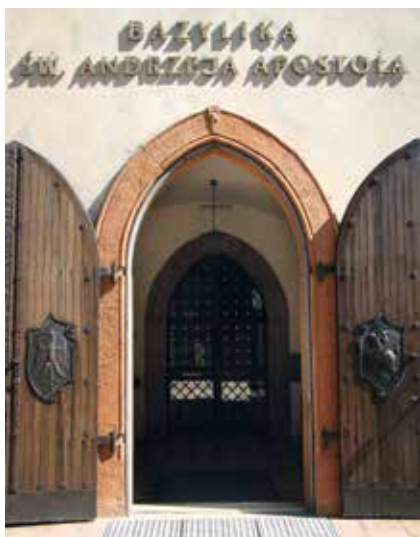
Herb Królestwa Polskiego na ścianie prezbiterium olkuskiego kościoła. Archiwum UMiG Olkusz

Takie właśnie wyobrażenie zostało przedstawione na polichromii w Olkuszu⁶⁴.

Na wewnętrznej stronie drzwi głównego wejścia do kościoła znajdują się wykonane z metalu herby Polski i Litwy. Drzwi z herbami zostały wykonane w 1916 roku przez zakład ślusarski Jana Jarno w Olkuszu. Herby są wzorowane na atrybutach, jakie znajdowały się przy wejściu do Ossolineum we Lwowie⁶⁵.

Ponad półmetrowej wysokości orzeł w koronie znajduje się na szczycie dachu dzwonnicy przy kościele św. Andrzeja w Olkuszu. Orzeł w koronie został wykonany z brązu na zlecenie NSZZ „Solidarność”

Olkuskiej Fabryki Naczyń Emaliowanych i zamontowany podczas remontu dachu w grudniu 1991 roku⁶⁶. Warto dodać, że już wcześniej na dachu olkuskiej świątyni, a dokładnie na sygnaturce, był umieszczony orzeł w koronie.

Herby Polski i Litwy na drzwiach wejściowych do olkuskiego kościoła. Fot. J. Sypień

Wykonał go przed 1914 rokiem olkuski rzemieślnik i działacz społeczny Jan Jarno. W 1910 roku, kiedy kończono odbudowę dachu olkuskiego kościoła, zlecono mu umieszczenie na szczycie sygnaturki blaszanego kogucika, wskazującego kierunek wiatru. Jarno zamiast kogucika umieścił tam polskiego orła w koronie. Ktoś doniósł o tym władzom rosyjskim. Wyznaczono dzień kontroli. Aby nie narażać swych dzieci na prześladowania, Jarno wczesnym świtem wspiął się na szczyt sygnaturki, zdjął orła i zamontował na jego miejsce kogucika. Orzeł leżał schowany w jego warsztacie i został zamontowany ponownie na dachu kościoła podczas I wojny

⁶⁴ H. Wisner, *Rzeczpospolita Wazów. Czasy Zygmunta III i Władysława IV*, Warszawa 2002, s. 14.

⁶⁵ J. Wiśniewski, dz. cyt., s. 219.

⁶⁶ (besz), *Korona*, „Przegląd Olkuski” 1992, (20 I), s. 1.

światowej, gdy z Olkusza uciekli Rosjanie. A blaszany kogucik podobno długi czas wisiał na pamiątkę w oknie warsztatu Jana Jarno⁶⁷.

W olkuskim kościele znajduje się także pamiątkowa tablica w kształcie lilijki – symbolu harcerstwa – wmurowana w 1985 roku ku pamięci harcerzy olkuskich. Na tablicy znajduje się krzyż harcerski.

Można powiedzieć, że istniejący od XIV wieku olkuski kościół św. Andrzeja Apostoła jest nie tylko skarbnicą historii miasta, ale także miejscem, gdzie możemy znaleźć znaki i symbole poświęcone konkretnym osobom czy organizacjom związanym z miastem. Niestety nie potrafimy już odczytać znaczenia części z nich.

BIBLIOGRAFIA

(besz), *Korona*, „Przegląd Olkuski”, 1992 (20 I)

W. Drelicharz, Z. Piech, *Dawne i nowe herby Małopolski*, Kraków 2004

J.E. Dutkiewicz, *Odkrycie i konserwacja malowideł z XIV–XVI wieku w prezbiterium kościoła w Olkuszu*, „Ochrona Zabytków” R.17: 1964, nr 3

Dzieje Olkusza i regionu olkuskiego, T. 1, red. F. Kiryk, R. Kołodziejczyk, Warszawa–Kraków 1978

Dzieje Sławkowa, red. F. Kiryk, Kraków 2001

K. Follprecht, *Gmerki mieszczan krakowskich*, „Krakowski Rocznik Archiwalny”, T. 9: 2003, s. 46–62

Katalog zabytków sztuki w Polsce, T. 1, z. 12, Warszawa 1953

„Kronika Powiatu Olkuskiego”, R. 2: 1918, nr 38/39

W. Leśniak, *Olkuska Bazylika św. Andrzeja na tle dziejów miasta i parafii*, Olkusz 2006

J. Majewska, *Kogucik na wieży*, mps, zbiory olkuskiego Muzeum PTTK

P.N. Małachowski, *Zbiór nazwisk szlachty z opisem herbów własnych familiom zostającym w Królestwie Polskim i Wielkim Xięstwie Litewskim*, Łuck 1790

A. Małecki, *Studia heraldyczne*, T. 2, Lwów 1890

K. Mikulski, *Tarcze herbowe z kościoła Mariackiego w Toruniu*, Warszawa 2015

D. Molenda, *Polski otów na rynkach Europy Środkowej w XIII–XVII wieku*, Warszawa 2001

B. Pfeiffer, *Caelum et Regnum. Studia nad symboliką państwa i władcy w polskiej literaturze i sztuce XVI i XVII stulecia*, Zielona Góra 2002

Z. Piech, *Orzeł i święty Stanisław w herbie Uniwersytetu Jagiellońskiego*, „Alma Mater”, 2012/2013, nr 152–153, s. 59–65

⁶⁷ J. Majewska, *Kogucik na wieży*, mps, zbiory olkuskiego Muzeum PTTK.

- T. Pietras, *Z Orłem Białym przez wieki. Z dziejów polskiej symboliki państwowej, „Aleksandrów Wczoraj i Dziś”*, T. 31: 2013, s. 8–55
- K. Pieradzka, *Amenda Stanisław* [w:] PSB, T. 1, Kraków 1935, s. 86
- Polskie herby miejskie*, red. T. Szczuchura, Warszawa 1963
- B. Ratusiński, *Horlemus Hieronim* [w:] PSB, T. 9, Wrocław–Warszawa–Kraków 1960–1961, s. 625–626
- Z. Ruta, *Nauczyciele kolonii akademickich Uniwersytetu Krakowskiego w XVIII wieku, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie. Prace Historyczne 4”*, Z. 32: 1968
- Słownik biograficzno-historyczny Polski*, T. 1, red. A. i A. Stekert, Kraków 1885
- J. Sypień, *Gmerki mieszczan olkuskich*, Olkusz 2003
- J. Sypień, *Zagadka ołowianej tablicy, „Ilcusiana”* Nr 13: 2015, s. 35–43
- J. Sypień, O. Dziechciarz, *Pamięć śladów, śladami pamięci – miejsca pamięci narodowej na ziemi olkuskiej*, Olkusz 2015
- K. Urbaniak, *The Renaissance Organ of Olkusz. Ars Sonora 2019 Basilica Minor St. Andrew the Apostle, Olkusz, Poland, „Folia Organologica. International yearbook of organ and organ music”* 2019, nr 2
- B. Widlak, *Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, księga znaku*, Cz. 1, Kraków 2008
- H. Wisner, *Rzeczpospolita Wazów. Czasy Zygmunta III i Władysława IV*, Warszawa 2002
- J. Wiśniewski, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Olkuskiem, Marjówka Opoczyńska* 1933
- W. Wittyg, *Znaki pieczętne mieszczan w Polsce w XVI i zaraniu XVII wieku*, Kraków 1906